

Mədəniyyət tariximizlə bağlı dəyərli monoqrafiya

XXI əsrin II onilliyinin başa çatdığı zəngin və ziddiyyətli dövrdə də Azərbaycan cəmiyyəti, tarix elmi bir çox mühüm, təxirəsalınmaz problemlərin həlli zərurəti qarşısındadır. Təqribən son 30 il ərzində Azərbaycan tarix elmi həmin problemlərin həlli sahəsində xeyli uğurlar qazanmışdır: Arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar nəticəsində elmi tədqiqat üçün zəngin material toplanmış, bir çox yazılı tarixi qaynaqlar aşkar olunaraq doğma dilimizə və digər dillərə tərcümə edilmiş, elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, elmi araşdırmaların nəticələri olan əsərlər işıq üzünə çıxmışdır. Lakin etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycan tarix elminin tədqiqat potensialı hələ də tam şəkildə gerçəkləşməmişdir. Azərbaycan xalqının tarixi daha dərin, hərtərəfli öyrənilməyə möhtacdır. Rusiya imperiyası və Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqının öz tarixindən, zəngin mədəni irsindən uzaqlaşdırılması, özünü tanıması prosesinin ləngidilməsi istiqamətində xeyli "tədbirlər" görüldü, xalqımız daha çox "Avropa və rus tarixinin, mədəniyyətinin uğurları" ilə tanış edildi. Lakin xalqımızın öz tarixindən, mədəni irsindən uzaqlaşması prosesi 1991-ci ilin sonunadək davam etdi, labüd, zəruri və mütərəqqi olan əks-proses başlandı. Müasir Azərbaycan ictimai fikrində belə bir qənaət formalaşmışdır ki, Vətən tarixinin, mədəniyyətinin obyektiv şəkildə, xalqın ümud mənafeələrinə uyğun tərzdə araşdırılmasının başlıca şərti ölkənin siyasi müstəqilliyidir. "Xalqın düşüncəsində "Azərbaycan" məfumu coğrafi bir

mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur" (M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, s. 95). Qeyd edək ki, artıq ötən əsrin 90-cı illərinə doğru Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi öyrənilmədən Vətən tarixinin yeni, vahid (yəni Azərbaycan araşdırıcılarının əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunan), tarixi gerçəkliklərə uyğun olan, obyektiv konsepsiyasını yaratmaq qeyri-mümkün idi, Azərbaycan tarix elmində nisbətən müstəqil olan bir sahənin - mədəniyyət tarixinin yaranması və qərarlaşması zərurəti yetişmişdi.

XXI əsrin əvvəllərində Vətən tarix elmində orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı prosesi, onun təkamülünün başlıca mərhələlərinə, mühüm cəhət və xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş xüsusi monoqrafiya yox idi: X.S.Qasımovun 1992-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin araşdırılmasına həsr olunmuş, həmin əsər monoqrafiya şəklində yalnız 2002-ci ilin sonlarında nəşr edilmiş, 2008-ci ildə isə onun "Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti" adlı yeni monoqrafiyası işıq üzünə çıxmışdır. Lakin yuxarıda qeyd olunan iki monoqrafiyanın varlığı Azərbaycan tarix elmində önəmli olan bir sahənin mədəniyyət tarixinin uğurlu inkişafı üçün yetərli deyildi. Çoxəsrlik və zəngin Azər-

baycan mədəniyyətinin tarixçi nöqtəyi-nəzərindən xronoloji ardıcılıqla, hərtərəfli, tam tədqiqi son dövrün aktual problemlərindədir. Bu problemin müsbət həlli xalqın doğma mədəni irsinə maksimal dərəcədə yaxınlaşmasına, özünü tanımasına, özünü beynəlxalq aləmə tanımasına, bu aləmdə layiqli mövqə qazanmasına yardım edə bilər.

Vətən tarix elmində orta əsər Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsində tarix üzrə elmlər doktoru Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyevanın xüsusi xidmətləri elmi ictimaiyyətə bəllidir. Əsasən orta əsər ərəbdilli yazılı qaynaqlarının aşkar olunması, tərcüməsi, təhlili, tədqiqi, nəşri ilə məşğul olan, bir neçə monoqrafiya nəşr etdirmiş N.A.Əliyeva nəzərdən keçirdiyi dövrün Azərbaycan mədəniyyəti faktlarını araşdırmaqla tarix elminə mədəniyyət tarixi kimi önəmli bir sahənin təşəkkülünə, inkişafına nəzərəcarpacaq təsir göstərir. Əminik ki, onun 2017-ci ildə Bakıda, "Elm və təhsil" nəşriyyatında nəfis şəkildə işıq üzünə çıxmış "Azərbaycanda İslam mədəniyyəti VII-XIII əsrin əvvəlləri" adlı dəyərli monoqrafiyası (488 s.) elmi ictimaiyyətin, oxucu kütlələrinin dərin marağına səbəb olacaq, mədəniyyət tarixi sahəsində araşdırmalara yeni təkan verəcək.

Təqdim olunan monoqrafiyada Azərbaycanda İslam dininin, mədəniyyətinin qərarlaşması və təkamülü mərhələləri müəyyənləşdirilmiş, Azərbaycan siyasi

xadimlərinin, ziyalılarının Ərəb Xilafətinin idarəetmə sistemində, mədəni həyatında mövqeyi və rolu göstərilmiş, Xilafətdə baş vermiş qarşılıqlı mədəni əlaqələrdən ətraflı bəhs olunmuşdur. N.A.Əliyeva tədqiqat gedişində VII-XIII əsrlərdə yazılmış ərəbdilli yazılı qaynaqlarda təsadüf edilən, Azərbaycanla bağlı olan mötəbər məlumatlara müraciət etmişdir.

Monoqrafiya müəllifi tanınmış tədqiqatçı Corc Zeydanın "hər bir millətin həqiqi tarixi onun mədəniyyət tarixidir" müddəasını oxuculara xatırlatmaqla (s. 6) Vətən tarix elmində mədəniyyət tarixi sahəsinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini, bu sahədə araşdırmaların davam etdirilməsinin zəruri olduğunu nəzərə çatdırır.

N.A.Əliyeva əsərinin "Giriş" qismində əminliklə qeyd edir ki, VII əsrdən XI-II əsrin əvvəllərində (habelə XXI əsrin ilk onilliklərində) Azərbaycanda baş vermiş hadisə və proseslərdə İslam amili aparıcı rol oynamışdır: "Orta əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hər bir mühüm tarixi hadisədə İslam faktorunun izi vardır. Ərazinin Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi, Ərəb dilinin yayılması, Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqi ölkələri ilə ticarət və mədəni əlaqələri, Ərəb-İslam ədəbiyyatının yayılması, milli azadlıq mübarizəsi, İslam dini və çoxalahlılıq yazılı abidələri və başqa bu kimi problemləri yalnız "İslam kontekstində" dərk etmək mümkündür" (Göstərilən əsər, s. 6).

(Davamı 6-cı səhifədə)

Mədəniyyət tariximizlə bağlı dəyərli monoqrafiya

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

N.A.Əliyevanın bu monoqrafiyası bir daha təsdiq edir ki, ərəb işğalından XII əsrin sonunadək olan uzun, ziddiyyətli və zəngin, dövlətlərin və imperiyaların yaranması, inkişafı, tənəzzülü və süqutu, lokal, regional və qlobal səciyyəli çəkişmələri, etnik, dini, mədəni, ideoloji xarakterli prosesləri ilə fərqlənmiş tarixi mərhələdə Azərbaycan mədəniyyəti öz təkamülünün yeni, keyfiyyətə daha zəngin səviyyəsinə yetmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin müxtəlif sahələrində fərqlənmiş dahilərinin bənzərsiz irsini əlavə etmiş, Şərq-İslam, türk mədəniyyəti məcmusunu Azərbaycan özəllikləri ilə zənginləşdirmiş, xalqımızın antik dövrünün, atəşpərəstlik və xristianlıq mərhələlərinin mədəni dəyərlər sistemində İslam dəyərləri, ərəb dünyası vasitəsilə isə Qədim Yunan və Roma mədəni faktları da əlavə olunmuş, xalqımız bu əsrlər ərzində də dünyada baş vermiş mədəni inteqrasiya prosesinin ən fəal obyektinə və subyektinə olmuşdur.

N.A.Əliyevanın 7 fəsildən, 20 yarım fəsildən ibarət olan yeni monoqrafiyasında istifadə olunmuş başlıca mənbələrin və elmi ədəbiyyatın geniş icmalı təqdim edilir, Azərbaycanda islam mədəniyyətinin yayılma mərhələləri müəyyənləşdirilir, islam mədəniyyətinin yaranmasında və inkişafında Azərbaycan və ölkə əhalisinin mövqeyindən və rolundan, Azərbaycan ziyalılarının fəaliyyətindən, Azərbaycanın Xilafətin digər ölkələri ilə əlaqələrindən, ölkəmizdə İslam mədəniyyəti ocaqlarından, Azərbaycanda müsəlman memarlığının təşəkkülündən və inkişafından ətraflı bəhs olunur.

Monoqrafiya müəllifi əsərin II fəsildən (s. 51-190) ilkin yazılı qaynaqlar və elmi ədəbiyyat əsasında Azərbaycan İslam dininin mənimşənilməsi prosesini və ölkədə baş vermiş konfessional dəyişiklikləri izləmiş, ölkədə İslam mədəniyyətinin yayılması prosesini Rəşidi xalifələrinin (632 -661-ci illər), Əməvi sülaləsinin (661 -749-cu illər), Abbasi sülaləsinin (VIII-IX əsrlər), yerli müstəqil dövlət başçılarından (IX-XI əsrlər), Səlcuq sultanları və Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövrlərinə uyğun olan mərhələlərə bölməklə araşdırmışdır. N.A.Əliyevanın tədqiqat nəticəsində gəldiyi qənaət tarixi gerçəklikləri tam əks etdirir: "Bu mədəniyyət VIII əsrin ortalarında formalaş-

mağa başlamış və sonradan Xilafətin ayrı-ayrı rayonlarında (Şimali Afrikada, Cənub-qərbi Asiyada və Cənubi Avropada) çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Özünü Azərbaycanda tapmış bu mədəniyyətin inkişaf dövrünü X-XII əsrlərə aid etmək olar. Bu dövrdə ölkəmizin hüdudlarından uzaqlarda şöhrət tapmış həmvətənlərimizin... sayı artmışdı. Həmin dövrün istənilən şəxsinin əsərində həmvətənlərimiz haqqında məlumat rast gəlmək mümkündür" (s. 190).

Əsərin III fəsildə (s. 193-240) İslam mədəniyyətinin yaranması və inkişafı prosesində Azərbaycan xalqının fəal mövqeyindən və rolundan bəhs edilir. Monoqrafiya müəllifi öncə islamqədərkə Azərbaycan mədəniyyətinə qısaca nəzər salmış (s. 193-197), sonra isə Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin islam mühitində ilk uğurlarından, yeni mədəniyyətin Azərbaycan şəhərlərində inkişafından bəhs etmiş və qeyd etmişdir ki, XI-XII əsrlərdə ölkədə mövcud olmuş təqribən 100 şəhər yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqlin iqtisadi, ticari və mədəni həyatında mühüm rol oynayırdı.

Monoqrafiyanın IV fəslə (s. 243-290) VII-XII əsrlərdə Azərbaycan ziyalıların imperiya miqyaslı fəaliyyətinə həsr edilmişdir. N.A.Əliyevə öncə oxuculara Azərbaycan ziyalılarının təsnifatını təqdim etmiş, sonra isə onların siyasi idarəetmə strukturlarında fəal iştirakından, dövrün Azərbaycan ailələrinin fəzilətlərindən bəhs etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir: "Ərəb müəlliflərinin qələmə aldıkları Azərbaycandan olan alimlər elmin müxtəlif sahələrində özlərini sınıyan, dövrün elmi səviyyəsinə görə uğurlar qazanmış, hərtərəfli biliyə malik ziyalı kimi şöhrət sahibi olmuşlar. Bu ziyalılara xas olan müsbət xüsusiyyətlər, fəzilət sahibləri olmaları onların nüfuzunu daha da artıraraq bütün Şərqdə şöhrətli etmişdir" (s. 290).

N.A.Əliyevanın əsərinin V fəsildə (s. 293-324) Azərbaycanın Ərəb Xilafətinə daxil olmuş digər ölkələrlə mədəni əlaqələrindən bəhs olunur. Bu fəsildə qeyd edilir ki, Ərəb Xilafətinin şimal sərhədininin möhkəmləndirilməsində fəth olunmuş ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana xeyli ərəb əhalisinin köçürülməsinin və burada məskunlaşdırılmasının mühüm rolunu danılmazdır. "Azərbaycan əhalisinin islam yönündə maarifləndirilməsində bu

ölkəyə köçürülmüş ərəb qəbilələrinin ... rolu böyük olmuşdur" (s. 304). Təbii ki, Azərbaycana köçürülmüş ərəblər özləri üçün yeni olan məkana öz adət-ənənələrini, islam dəyərlərini də gətirir, burada həmin ənənələri və dəyərləri yayır, bərqərar edirdilər. Tədricən yeni məkanda yeni ərəb ziyalıları yetişdi və Azərbaycan ziyalıları ilə yanaşı onlar da ölkə əhalisinin İslam mədəniyyətinə sıx inteqrasiyasını təmin etdilər.

Monoqrafiyanın VII fəslə (s. 327-372) VII-XII əsrlərdə Azərbaycanda İslam mədəniyyəti ocaqlarına və təhsil müəssisələrinə nəşr edilmişdir. Bu fəsildə İslam mədəniyyətinin inkişafında mühüm rolunu olmuş "Nizamiyyə" mədrəsələrinin fəaliyyətinə, digər təhsil ocaqlarının, görkəmli maarif xadimlərinin Azərbaycan ziyalılarından təhsilindəki roluna xüsusi diqqət yetirilir (s. 335-371).

Əsərin VII fəsildə (s. 375-387) Azərbaycanın müsəlman memarlığının yaranması, təşəkkülü və inkişafından bəhs olunur. Monoqrafiya müəllifi haqlı olaraq qeyd edir ki, bu əsrlərdə islamın güclü təsiri yalnız memarlıqda deyil, Azərbaycan incəsənətinin digər sahələrində də müşahidə edilir.

N.A.Əliyevanın monoqrafiyasında VII-XII əsrlərdə Azərbaycanda İslam mədəniyyəti haqqında aydın, dolğun, mükəmməl təsvür yaradılmışdır. Bununla yanaşı əsər müəllifi belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan xalqının mədəni irsinin tədqiqi, təbliği işi gələcəkdə də davam etdirməlidir: "Dünya ölkələrinin məşhur arxivlərində orta əsrlər Azərbaycanlı ziyalıların fəaliyyəti ilə bağlı materiallar az deyildir. Vəzifə bu sənədləri dərinləndirərək, tədqiq olunmuş mədəni irsi gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Bu gün Azərbaycan tarixşünaslığı qarşısında duran ən aktual elmi-təşkilati məsələlərdən biri gənc tarixçiləri xalqımızın orta əsrlər tarixinə marağını artırmaq, ölkəmizin bu dövrə bağlı elmi və mədəniyyətini dərinləndirərək tədqiq etməkdir" (s. 398).

Ümidvarıq ki, Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyevə xalqımızın mədəniyyət tarixinə həsr olunmuş yeni dəyərli əsərlər yazıb nəşr etdirməklə Vətən tarix elminə xeyli zənginləşdirəcək və Azərbaycan xalqının tarix yaddaşının yeniləşməsinə xidmət edəcək. Bu sahədə ona yeni elmi yaradıcılıq uğurları diləyirik!

Xeyribə Qasimov
AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə elmlər doktoru, dosent